

Otsedemokraatia mõju õigusloome legitiimsusele

Ero Liivik, Tartu Ülikooli doktorant

Otsedemokraatia ei lahenda õigusloome küsimusi tingimata paremini kui esindusdemokraatia.

Seaduste legitiimsus on õigusloome kesksemaid probleeme. Regulaatiivne roll võib olla ainult korralikult legitimeeritud seadustel ja normidel. Seaduste legitiimsus on nende efektiivsuse põhieeldus. Legitimatsioon laiemalt kujutab institutsionaalse korra või korralduse seletamise ja õigustamise protsessi, mille väljund ongi selle korra legitiimsus. Legitiimsus tähendab poliitiliste või laiemalt sotsiaalsete süsteemide (kordade, korralduste) tunnustatust. Tuleb eristada kaht tihedalt seotud legitiimsust: poliitiliste institutsioonide ja seadusloome legitiimsus.

Institutsiooni legitiimsus võib ühelt poolt olla tingitud tema seaduslikkusest ehk legaalsusest ning teiselt poolt mõjutatud tema teostatava õigusloome legitiimsusest. Õigusloome legitiimsus on mõjutatud omakorda poliitilise institutsiooni legitiimsusest (Käärik 1998). Positivistliku käsitluse kohaselt lähtub õiguse legitiimsus selle legaalsusest (õiguspärasusest): õigus, mis on loodud formaalselt kehtivaid norme täites, on ühtlasi - legitiimne (Cotterrell 1992, 152–178; Přibán 2003), s.t pädeva organi, näiteks parlamendi poolt seaduste vastuvõtmiseks kehtestatud korra täitmisel on vastuvõetud seadus legitiimne sõltumata selle sisust, väärtustest, kooskõlast ühiskondlike väärtushinnangutega jms. Samal ajal on legitiimsuse mõiste mitmetasandiline, hõlmates erinevaid komponente, näiteks David Beetham (Beetham 1991, 20) on pakkunud välja mudeli, kus nii legaalsus kui ka väärtuselised elemendid on omavahel gradatsioonid (vt tabel 1).

Tabel 1. Legitiimsuse kriteeriumid Beethami järgi

	Legitiimsuse kriteerium	Mittelegitiimse võimu vorm
I	Vastavus reeglitele (õiguslik kehtivus ehk legaalsus)	Illegitiimsus (reeglite rikkumine)
II	Reeglite õigustatuse kooskõla jagatud uskumustega	Legitiimsuse defitsiit (reeglite ja uskumuste mittevastavus)
III	Legitimatsioon väljendatud nõusoleku kaudu	Delegitimatsioon (nõusolekust keeldumine)

Esimese kriteeriumi kohaselt tuleb järgida süsteemi normatiivsust – vormiline õigusnormidest kinnipidamine, kehtiva õiguse täitmine. Teise kriteeriumi kohaselt peab normatiivne süsteem vastama laiemalt ühiskonnas levinud uskumustele – arusaamadele, väärtustele jms –, mille allikas on traditsioon ja rahvas laiemas tähenduses. Kolmanda kriteeriumi kohaselt peab rahvas väljendama vabatahtlikult oma nõusolekut valitseva režiimi ja selle toimingutega (Beetham 1991, 95–97). Nõusolek nõuab spetsiifiliste protseduuride täitmist. Poliitiline legitiimsus peab olema eelkõige nn massilegitiimsus, s.t tahtekujunduses saavad osaleda kõik hääleõiguslikud isikud, erinevalt näiteks traditsioonilisest ühiskonnast, kus see oli tagatud üksnes privilegeeritutele; osalemine võib väljenduda mitmes vormis, näiteks aktiivse ja passiivse valimisõiguse kasutamise puhul. Legitiimsust toodetakse demokraatliku valimissüsteemi kaudu. Paraku jääb

Beethami mudel formaalseks, rõhutades rohkem poliitilise tahtekujunduse vormilist poolt. Pikaaegselt edukast toimimisest ja ellujäämisvõimest hoolimata on ka liberaaldemokraatlik mudel vastuvõtlik kriisidele, mis lähtuvad kapitalismile omasest majanduslikust ja sotsiaalsest ebavõrdsusest ning ebademokraatiast, kus kodanike hääli poliitilistes küsimustes pole üheväärne (Beetham 2004, 114).

Positivistlik legitiimsusekäsitlus ei ole loomulikult ainuke lähenemisviis, seda on täiendatud eelkõige väärtuseliste dimensioonide lisamisega. Üks mõjukamaid on Jürgen Habermasi kommunikatiivse tegevuse teooria põhjal loodud diskursiivse legitiimsuse käsitlus (Habermas 1996, 408). Henn Käärik on summeerinud Max Weberi ja Habermasi käsitlused legitiimsusest ning välja pakkunud teooria, mille kohaselt saab legitiimsuse klassifitseerida A- ja B-legitiimsuseks. A-legitiimsus on kohustuslik ja normatiivne, B-legitiimsus püsib inimeste tegelikul tunnustusel. "Kõik demokraatlikuks arvatud riigid on kirjade järgi ühtaegu legitiimsed. Pole mõeldav, et demokraatia kui rahva võim ei pälvi rahva tunnustust. Ometi ei ole kõik nii lihtne ja kõigepealt sellepärast, et on olemas vähemalt kaks erinevat legitiimsust. Esiteks selline legitiimsus, mille alus on laimatud mängureeglid, ennekõike valimisseadused. Protseduuriliselt korrektselt kujundatud võimul on õigus pidada end legitiimseks või suisa nõuda, et teda selliseks peetakse. Kehtib põhimõte: "Ise nad valisid, mida nad veel tahavad?" Olen seda tinglikult nimetanud A-legitiimsuseks. Teine on kodanike tegelikul, teadlikul ja püsival tunnustusel põhinev legitiimsus, mida olen tinglikult nimetanud B-legitiimsuseks. /.../ Ent A-legitiimsus on nõrk legitiimsus. Ainuüksi üldvalimiste ja protsendiarvutusega piirduvat võimu (nn demokraatia minimalistlik mudel) ei peeta tihti üldse legitiimseks. Me ei tea päris täpselt, mis üht või teist kodanikku valima ajendab ning millist osa etendavad tema tegevuses hetkehuvid ja rutiin, mida aeg-ajalt kodanikukohuseks nimetatakse. /.../" (Käärik 2007).

Poliitilis-administratiivse süsteemi legitiimsus on selle süsteemi kujunemise viisi tõttu lahutamatult seotud õigusloome legitiimsusega. A-legitiimne parlament genereerib eeskätt A-legitiimseid otsuseid. A-legitiimses parlamendis kinnitatavaid seadusi saab B-legitimeerida teatud piirini ainult siis, kui paralleelselt püütakse B-legitimeerida poliitilist süsteemi ja selle loomise aluseid (Käärik 2000; 2002). Käsitlusi on veel teisigi. Vasakpoolses traditsioonis on juurdunud legitiimsuse seostamine hegemoonia mõistega (Bix 2004, 126–127): kodanlik-kapitalistlik-bürokraatlik heaoluriik kestab aastaid suuremate tõrgeteta, sest ülemvõim selles ei põhine mitte niivõrd repressiivsel masinavärgil, kuivõrd ideoloogilisel hegemoonial, s.t ideede süsteemil ehk valitseval mõtteviisil, mida peetakse loomulikuks ja endastmõistetavaks, seda ei seata seetõttu ka kunagi kahtluse alla. Kodanlusel on ideoloogiline võime toota rahvamasside heakskiitu olemasolevale võimukorraldusele institutsioonide, organisatsioonide ja sotsiaalsete mustrite kaudu, mis näivad enamuse jaoks legitiimsed (Lipping 2009, 563).

Legitiimsuskriis ja normatiivne demokraatia

Autorid on leidnud, et legitiimsus väheneb (nn legitiimsuskriis) (Habermas 1975; Habermas 1996; Hardt, Negri 2004; Held 1992; Jessop 2002), mis tähendab ühelt poolt nii poliitiliste süsteemide kui ka nende samade poliitiliste kogude loodava õiguse tunnustatuse ehk aktsepteerituse vähenemist. 2004. aastal ilmunud raamatus "Post-democracy" kirjutab Warwicki ülikooli professor Colin Crouch, et maailm on jõudnud nn postdemokraatia ajastusse, kus demokraatlike institutsioonide ja protsesside tõhusus ning mõju on tugevalt kitsendatud. Crouch osutab, et arenenud demokraatiaga riikides, nagu Lääne-Euroopa riigid, USA ja Jaapan, süveneb legitiimsuskriis, sest üha rohkem kodanikke küsib, kas valitsus esindab nende huve ka tegelikult. Ka mõjuvõimsad ettevõtjad panevad liberaalse demokraatia mudeli tõsiselt proovile. Nende lobitöö mõjutab parteide kaudu valitsust neile kasulikus suunas, tõrjudes samal ajal kitsendusi oma tegevusele ja kapitalile. Kodanike poliitiline aktiivsus on ohtlikult kahanenud, selle asemele on tulnud korporatiivse eliidi mõjukas tegevus. Järjest laienev globaliseerumine teeb

postdemokraatia olulisimateks toimijateks mitmesugused rahvusvahelised korporatsioonid ja suurinvestorid. Poliitikast saab äriine tegevus, see ei ole enam avalik asi (Crouch 2004).

Otsedemokraatlikult langetatud otsused pole tingimata targemad

Üks võimalus nii õigusloome kui ka poliitilise süsteemi legitiimsust suurendada on otsedemokraatia (referendumite) laiem kasutuselevõtt (Gallagher 2008, 254). Referendumite uurijad Austin Ranney ja David E. Butler märgivad, et kodanikud ise peavad referendumit kõige autentsemaks ja vahetumaks viisiks oma tahte väljendamisel. Seetõttu on referendumitel tehtud otsustel palju suurem legitiimsus kui esindusvõimu tehtud otsustel. Autorid märgivad samas, et see ei tähenda, nagu oleksid otsedemokraatlikult langetatud otsused tingimata targemad ja et kõik poliitilises süsteemis langetatavad otsused peaksidki olema ainult otsedemokraatlikud (Ranney, Butler 1994, 14–15). See käsitlus väidab legitiimsuse mõistet otsesõnu avamata, et referendumite legitiimsus on juba mehaaniliselt suurem kui esinduskogudes tehtud otsused, osutades muu hulgas kahele printsiibile – osalusele (elanike/valijate vahetu osalemine otsus(t)e tegemises) ja aruteludele (referendumil langetatavate otsuste üle peetavate arutelude osatähtsus). Osalus ja arutelu on võtmetähtsusega mõisted legitiimsuse väärtuselise käsitluse juures. Legitiimsuse mõiste väärtuselist dimensiooni saab normatiivselt sisustada neopluralistlikke demokraatia käsitlusi evivate koolkondade kontseptsioonidega, nagu osalusdemokraatia (*participatory democracy*) ja arutleva demokraatia (*deliberative democracy*) mudelid (Held 1992, 262; Habermas 1996, 287–328). On väidetud, et mõlema mudeli toimimine (paralleelselt või iseseisvalt) arvestab kvalifitseeritud sotsiaalseid eeldusi, näiteks toimivaks poliitiliseks osalemiseks on vajalik sotsiaalne ja majanduslik võrdsus ühiskonnas, inimeste erinevates sotsiaalsetes võrgustikes osalemine ja egalitaarne haridussüsteem, sealhulgas oskus hankida ja mõista informatsiooni, osaleda kommunikatsioonis ja olla valmis pidevalt õppima (Schiller 2007, 55). Nimetatud eeldustest lähtudes tuleks käivitada vastav osalusdemokraatia poliitiline süsteem, milles omakorda:

- 1) indiviididel ja rühmadel peavad olema garanteeritud võimalused kujundada poliitilisi eelistusi;
- 2) neid eelistusi peab saama väljendada ja neid tuleks kuulata;
- 3) igal inimesel peab olema võrdne võimalus osaleda avalikes aruteludes poliitiliste küsimuste moraalsete ja kognitiivsete aspektide üle ning pakkuda välja alternatiivseid lahendusi;
- 4) osalejatele on tagatud võrdne võimalus võtta osa lõpphääletusest.

Käesoleva kirjutise autor ei ole seadnud eesmärgiks anda ülevaade teooriatest ja nende erinevustest, vaid näidata üldises plaanis, kas normatiivsed demokraatia mudelid oleksid rakendatavad otsedemokraatliku õigusloome legitiimsuse küsimuse lahendamisel. Theo Schilleri arvates sobib osalusdemokraatia mudel otsedemokraatia teostamiseks paremini, sest arutlevat demokraatiat on raske ühendada levinud hääletusviisidega. Paraku ei ole seda seost välja arendatud (Schiller 2007, 61).

Jürgen Habermasi õigussotsioloogias on legitiimsed üksnes sellised seadused, mis lähtuvad kodanike diskursiivsest õigusloome protsessist (Habermas 1996, 110), otsuste legitiimsuse tagatiseks on otsustamisele eelnev arutlus. Arutlus koosneb ratsionaalsest, neutraalsest, avatud ja domineerimisvabast kommunikatsioonist kõigi nende vahel, keda kõnealused otsused puudutavad. Eesmärk on jõuda konsensuseni, mille õigustatust kõik osalejad tunnustaksid (Lagerspetz 2005, 143). Lähtudes arutleva demokraatia põhimõtetest (Cohen 1989), peab igal kodanikul või nende ühendusel olema tagatud võimalus esitada ettepanekuid seaduste vastuvõtmiseks või muutmiseks (sisuliselt ka õigus rahvaalgatuseks), kuivõrd arutelude protsess ei ole seotud kehtivate formaalsete võimustruktuuridega, vaid neid võib vajaduse korral ja konsensusel muuta. Arutelu põhjal jõuab Cohen järeldusele, et arutleva demokraatia peab realiseerima tugev

parteidesüsteem, mis tagab piisavalt avara võimaluse aruteludeks. Samuti tuleb poliitilist tahtekujundust subsideerida avalikest vahenditest, et tagada kõigi huvirühmade hääle kuuldavaks tegemine. Otsedemokraatiat ei pea Cohen arvestatavaks võimaluseks.

Referendumi rakendamine praktikas

Normatiivses käsitluses on asi selge ja mõistetav. Praktikas on aga ilmne, et valitseval poliitilisel eliidil pole tahtmist lähtuda muudest kui isiklikest pragmaatilistest huvidest, sealhulgas õigusloomes. Kui ka mingeid arutleva demokraatia vorme aktsepteeritakse, ei pruugi see veel tähendada, et protsessid muutuvad sisuliselt. Näiteks Bo Carlssoni analüüs Rootsi nn avatud seaduste loomisprotsesside kohta. Carlsson jõuab järeldusele, et Rootsi avatud seaduste kujundamine on tegelikult süsteemi teostatud instseneering, mille käigus püütakse koguda süsteemi funktsioneerimiseks vajalikku infot, tekitada indiviidides süsteemile vajalikku motivatsiooni ja kanaliseerida pingeid. Tegelikku, diskursiivset kommunikatsiooni ei toimu ja sellisesse pseudokommunikatsiooni haaratud isikute ja huvirühmade arvamust ei arvestata. Vajaduse korral koaleeruvad eri taseme ametivõimud tööstuslike korporatsioonidega ning taandavad küsimuse finantsilistele ja tehnilistele aspektidele, rõhutades erinevusi diskussiooni osapoolte kompetentsuses. Teisisõnu, diskursus Habermasi tähenduses on algusest peale moonutatud iseloomuga (Carlsson 1995; Kasemets 2001, 54–57). Arutleva demokraatia mudeli kohaselt toimub legitimeerimine avalikkuse sfääri kaudu. Idee autor Habermas on hiljuti juhtinud tähelepanu asjaolule, et kodanikel on ebavõrdne võimalus osaleda kommunikatsioonis (meedias) ja turureeglite pealesurumine tsiviilühiskonnale viib moonutusteni.

Ajakirjanduse omanik, kes osaleb samal ajal ka poliitikas, tunneb kiusatust kasutada eraomandit isiklikes huvides (Habermas 2006, 420–423). Oluline on siinkohal arvestada, et tegemist on poliitilise osaluse mudelitega (ideaaltüüpidega).

Referendumite legitiimsuse puhul on probleem, et nende algatamine on jäänud eelkõige valitseva poliitilise eliidi otsustada, see on rohkem või vähem päevapoliitiline instrument. Pika aja jooksul tehtud referendumite andmete analüüs on näidanud, et praktikas toimivad referendumid eelkõige valitseva eliidi võimu tugevdajatena. Neid tehakse harva, ainult siis, kui valitsus leiab, et vajab seda mingi põhiseadusliku või poliitilise probleemiad *hoc* lahendamiseks ja tal on võidulootus (Lijphart 1984, 203–204; Ranney, Butler 1994, 221). Arend Lijphart on referendumid Gordon Smithi 1976. aastal välja pakutud kriteeriumite alusel liigitanud kahetüübilisteks:

1) algataja järgi: kontrollitud ja mittekontrollitud. Kontrollitud referendum tähendab, et selle algatamise, samuti toimumise aja ja esitatava(d) küsimuse(d) otsustab valitsus.

Mittekontrollitud referendum on teisisõnu rahvaalgatus;

2) tulemuse järgi: võimuosoodne ja võimuvaenulik, võimule soodne või vaenulik sõltuvalt sellest, kas tulemused on režiimile soodsad või mitte.

Lijpharti hinnangul on enamik referendumeid nii kontrollitud kui ka võimuosoodsad, valitsus rakendab neid ainult siis, kui see on talle endale kasulik; rahvaalgatus on kasutusel väga piiratud ulatuses. Praktikas on ette tulnud referendumide tulemuste osas ka üllatusi. Näiteks 1972. aastal, kui Norra valitsuse algatatud referendum Euroopa Ühendusega liitumiseks tõi valitsevale eliidile ootamatu tulemuse: Norra valijad hääletasid liitumisotsuse vastu. Siia võib lisada ka hiljutised näited: 2005. aastal toimunud Euroopa põhiseaduslepingu neljast referendumist lükkati kahel (Prantsusmaal ja Hollandis) põhiseadusleping tagasi, misjärel kogu protsess peatus. Ka Iirimaa 2008. ja 2009. aastal toimunud Lissaboni lepingu, s.o uuendatud põhiseaduse üle toimunud referendumitest esimesel (12. juunil 2008) lükkati leping tagasi (vastu oli 53,2% valijaist) ning lepingu kinnitamiseks vajati kordusreferendumit. See toimus 2. oktoobril 2009, poolt oli 67,13% valijaist. Protsessi pikaajaline analüüs näitab aga, et tagasilöökidest hoolimata ei loobu valitsev eliit oma eesmärkidest ning protsessi korratakse soodsa tulemuse saavutamiseni. Lijphart väidab ka, et mitte kõik kontrollitud referendumid ei pruugi kujuneda

võimusoodsaks, sest valitsus ei hinda valijate toetust õigesti. Erandeist hoolimata referendumid siiski harilikult võivad, enamasti on need poliitilised relvad valitsuste käes ja mitte relvad valitsuste vastu. Enamikus maades on otsuse referendumi korraldamise kohta langetanud võimul olev partei või koalitsioon oma võimu huvides (Ranney, Butler 1994, 3; Setälä 1999, 338). Kirjeldatud tendents on selgelt näha Euroopa Liitu astunud Ida-Euroopa riikide puhul. Liiduga ühinemiseks küsiti elanike arvamust referendumitega üheksas riigis. Hilisemaid, Euroopa Liiduga seotud aluslepinguid otsustati referendumitel mõni üksik kord (vt tabel 2).

Otsedemokraatia väidetavad eelised ei leia tegelikkuses kinnitust

Valitsuse algatatud referendumitega (nn *ex post* siduv referendum) seotud probleemidele on tähelepanu juhtinud ka Maija Setälä, rõhutades järgmist:

- 1) tekib küsimus referendumi algatamise tõepärastest motiividest, sest valitsus võib soovida vältida keeruliste otsuste läbipaistvust;
- 2) valitsuse algatatud referendum vähendab parlamendi rolli, sest viimasest minnakse mööda. Eelistada tuleks olukorda, kus arutelud toimuksid kahes astmes: kõigepealt parlamendis, seejärel avalikkuses. Lääne-Euroopa kogemus näitab, et valitsused eelistavad referendumeid, mida nad saavad ise algatada, sest see võimaldab asjade käiku kontrollida. Seega hoolimata avalikkuse üha kasvavast huvist referendumite vastu, ei looda selleks juurde konstitutsioonilisi võimalusi (Setälä 2006, 717–719).

Hilisemas uurimuses “Demokraatia mustrid” väidab Lijphart, et rahvahääletus on kõige äärmuslikum enamuslik otsustamismeetod, s.t isegi enamuslikum kui enamuslik esindusdemokraatia, sest valitud seadusandja pakub vähemustele vähemalt mingeid võimalusi esitada oma seisukohti rahulikuks aruteluks, läbi rääkida ja vastastikku teineteisele kasulik olla. Lijphart näeb siin reeglist vaid kahte erandit (Lijphart 2009, 222–223):

- 1) rahvahääletuse kasutamine põhiseaduse muutmise käigus, kui see on vajalik lisaks seadusandja heakskiidule, on pigem enamuslikkust vältiv kui enamuslik vahend – nimelt pakub see rahulolematutele vähemustele võimalust alustada kampaaniat kavandatava muudatuse vastu;
- 2) rahvaalgatus, mis annab isegi väga väikestele vähemustele võimaluse vaidlustada valitud esindajate enamuse vastu võetud mis tahes seadusi; see annab enamusele tugeva tõuke vähemuse huve arvesse võtta.

Ilmne seos on siin ka Peter Bachrach ja Morton S. Baratz kasutusele võetud mõisteganondecision-making: võim väldib teadlikult endale ebamugavate küsimuste tõstatamist, nende jõudmist arutelude ja otsusteni (Scott 2002, 58–59). Rahvaalgatus kui võimalus kodanikel endil teemasid tõstatada ei ole harilikult lubatud – poliitiline süsteem on suletud väliste mõjude eest. Seega käitub võim vastupidi arutleva ja osaleva demokraatia põhimõtetele.

Referendumitel loodud õiguse legitiimsuse küsimus tõusetub eelkõige B-legitiimsuse kategooriast kõneldes. A-legitiimsuse (normatiivsus) puhul puudub legitiimsuse mõistel eritähendus. Kui järgitakse kohaseid protseduure, on õigus automaatselt legitiimne (positivistlik õiguse käsitus). Legitiimsuse käsitlemisel laiemalt, väärtuseliselt, omandab tähtsuse ka kõik see, mis jääks puhtnormatiivsest rakursist väljapoole, nagu arutelud ja osalemine. Referendum, mis tahab olla legitiimne, vajab nii arutelusid kui ka laia ja võrdset osalust, kodanikele kuuluvat võimalust algatada ka iseseisvalt eelnõusid ehk rahvaalgatuse õigus. Seevastu näitavad empiirilised analüüsid, et referendumite toimumine on otseses seoses valitseva poliitilise eliidi huvitatuse ja initsiatiiviga. Harilikult on enamik referendumeid kontrollitud ja ka võimusoodsad, valitsus (võim) rakendab neid ainult siis, kui see on talle endale kasulik. Rahvaalgatus on kasutusel väga piiratud ulatuses üksikutes riikides.

Tabel 2. Referendumite korraldamine Euroopa riikides

Euroopa Liidu laienemine 2004	Euroopa põhiseadusleping	Lissaboni leping
Malta	–	–
Sloveenia	–	–
Ungari	–	–
Leedu	–	–
Slovakkia	–	–
Poola	edasi lükatud	–
Tšehhi	tühistatud	–
Eesti	–	–
Läti	–	–

ALLIKAS: *Centre for Research on Direct Democracy* andmete põhjal.

Kasutatud kirjandus

- Beetham, D. (1991).** The Legitimation of Power. Basingtoke: MacMillan Education Ltd.
- Beetham, D. (2004).** Political Legitimacy. – K. Nash, A. Scott (eds). The Blackwell Companion to Political Sociology. Oxford: Blackwell Publishing, pp 107–116.
- Bix, B. H. (2004).** A Dictionary of Legal Theory. New York: Oxford University Press.
- Carlsson, B. (1995).** Communicative Rationality and Open-ended Law in Sweden. – *Journal of Law and Society*, vol 22, no 4, pp 475–505.
- Centre for Research on Direct Democracy.
- Cohen, J. (1989).** Deliberative Democracy and Democratic Legitimacy. – A. Hamlin, P. Pettit (eds). The Good Polity. Oxford: Blackwell, pp 17–34.
- Cotterrell, R. (1992).** The Sociology of Law. London: Butterworths.
- Crouch, C. (2004).** Post-Democracy. Cambridge: Polity Press.
- Gallagher, M. (2008).** Elections and Referendums. – D. Caramani (ed). Comparative Politics. Oxford: Oxford University Press, pp 240–262.
- Habermas, J. (1975).** Legitimation Crisis. Boston, MA: Beacon Press.
- Habermas, J. (1996).** Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (2006).** Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research. – *Communication Theory*, vol 16, no 4, pp 411–426.

- Hardt, M., Negri, A. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press.
- Held, D. (1992). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Jessop, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity Press.
- Kasemets, A. (2001). Sotsiaalteaduste rakendusvõimalusi Eesti seadusloomes: teoreetilisi ja empiirilisi aspekte. Väitekiri magistrikraadi taotlemiseks. Tartu Ülikool, käsikiri.
- Käärik, H. (1998). Sotsioloogilise informatsiooni õigusloomes kasutamisega seonduvate sotsiaalõiguslike teooriate ning vastavate empiiriliste uurimuste üldistav analüüs. Tartu.
- Käärik, H. (2000). Õigussotsioloogia ja õigusloome. – Riigikogu Toimetised 1, lk 125–138.
- Käärik, H. (2002). Zum Legitimitätsbegriff in Max Webers Religions- und Herrschaftssoziologie. – *Trames*, vol 6, no 1, S 50–62.
- Käärik, H. (2007). On Eesti riik ikka legitiimne? – Eesti Päevaleht, 28. mai.
- Lagerspetz, M. (2005). Arutlev demokraatia ja diskursiivse korra piirid. – *Vikerkaar*, nr 4–5, lk 143–150.
- Lijphart, A. (1984). *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven, London: Yale University Press.
- Lijphart, A. (2009). *Demokraatia mustrid*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lipping, J. (2009). *Marxism. – 20. sajandi mõttevoolud*. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 537–568.
- Příbáň, Jiří. (2003). Legalist Fictions and the Problem of Scientific Legitimation. – *Ratio Juris*, vol 16, no 1, pp 14–36.
- Ranney, A., Butler, D. (1994). *Referendums around the World: The Growing Use of Direct Democracy*. Washington, DC: American Enterprise Institute Press.
- Schiller, T. (2007). Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy – Some Observations. – Z. T. Pallinger, B. Kaufmann, W. Marxer, T. Schiller, (eds). *Direct Democracy in Europe. Developments and Prospects*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp 52–63.
- Scott, J. (2002). *Power*. Oxford: Polity Press.
- Setälä, M. (1999). Referendums in Western Europe – a Wave of Direct Democracy? – *Scandinavian Political Studies*, vol 22, no 4, pp 327–340.
- Setälä, M. (2006). On the Problems of Responsibility and Accountability in Referendums. – *European Journal of Political Research*, vol 45, pp 699–721.